

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 3^{ΗΣ} ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1992

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΙΧΑΗΛ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

ΚΛΗΗ ΚΑΙ ΠΑΘΗ
ΤΟΥ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
ΕΠΙ ΤΗ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΕΙ 70^{ΕΤΙΑΣ} ΑΠΟ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ ΤΟΥ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡ σημερινή Ἑκτακτὴ Συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀποτελεῖ εὐλαβικὸ Μνημόσυνο τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἑβδομήντα χρόνια ἐφέτος ἀφότου αὐτὸς ἔπαυσε νὰ ὑπάρχει ὡς ἱστορικὸ μέγεθος ἐνεργὸ στὸν γεωγραφικὸ χῶρο του.

Δὲν εἶμαι βέβαιος γιὰ τὴ δυνατότητα ν' ἀνταποκριθεῖ μὲ πληρότητα ἢ ὀμιλία μου πρὸς τὸ θέμα τῆς, δηλαδὴ νὰ παρουσιασθοῦν ἄρτια καὶ ἄξια τὰ κλέη καὶ τὰ πάθη τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ: οἱ δημιουργικὲς ἐπιτεύξεις τῶν μεγάλων Ἑλλήνων ποιητῶν, φιλοσόφων, ἐπιστημόνων καὶ ἱεραρχῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, οἱ καθημερινὲς παραγωγικὲς ἐπιδόσεις τοῦ πλήθους τῶν Μικρασιατῶν Ἑλλήνων, οἱ ἠθικὲς ἐξάρσεις τους, οἱ ἄρες εὐτυχισμένης ζωῆς τους ἢ τραγικῆς δοκιμασίας τους, ἐπὶ τριάντα συναπτοῦς αἰῶνες. Ἄς ἀρκεσθοῦμε ὁμως καὶ στὴν κατὰ προσέγγιση ἀνταπόκριση πρὸς τὶς ὑπαγορεύσεις τοῦ θέματος.

Ἐξ ἄλλου, στὰ παιδικὰ χρόνια μου ἔχω ζήσει μὲ τὴν ἀνταύγεια στὴ μνήμη τοῦ πυρπολημένου μεγαλείου τῆς γενετήρας μου Σμύρνης. Στὴν ὀμιλία μου, ὁμως, θὰ ἐκτεθοῦν λογισμοὶ τῆς ὄριμης ἡλικίας μου, νηφάλιοι ὅσο τὸ δυνατόν, καὶ ἀπότοκοι τῆς εὐσυνειδησίας μου ὡς ἀκαδημαϊκοῦ προσηλωμένου στὴν ἀλήθεια.

Εἶναι ὀρόσημο στὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ τὸ ἔτος 1922, ὅπως σχεδὸν τὸ ἔτος 1453.

Ἡ Ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπῆρξε καίριο ἱστορικὸ γεγονός, καὶ ὡς ἐπίσημη κατάλυση τῆς γεραρῆς Ἀντοκρατορίας, ὥστε νὰ σημαίνει καὶ τὴ

λήξη τῆς Μεσαιωνικῆς εἴτε Βυζαντινῆς περιόδου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καὶ ὡς καθαγιασμένη ἀπαρχὴ καινούργιας καὶ σεβάσμιαις περιόδου τῆς, καθὼς τὸ συγκλονιστικὸ μῆνυμα «Ἐάλω ἢ πόλις» ἀποτυπώθηκε βαθιὰ στὶς συνειδήσεις τῶν ὑποδούλων καὶ μὲ τὰ σύνδρομά του συναισθήματα πόνου, ἀλληλεγγύης, ἐλπίδας, συνέβαλε ἰσχυρὰ στὴ διάπλαση καὶ συντήρηση τῆς ἠθικῆς συνοχῆς τοῦ Γένους, ἐνιαίου ἐφεξῆς ἱστορικοῦ ὑποκειμένου, συνεχιστικοῦ τῆς παρουσίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν Ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος, ὑπὸ τὴ σκέπη καὶ θαλπωρῇ τῆς Ὁρθόδοξης Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ Καταστροφὴ τῆς Σμύρνης, καὶ τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ ὀλικά, ὑπῆρξε καὶ αὐτὴ μέγα ἱστορικὸ γεγονός, μὲ δυαδικὴ γιὰ τὸ ἐλληνικὸ ἔθνος σπουδαιότητα. Ἡ ἀποτρόπαιη αὐτὴ Συμφορὰ σήμαινε τὴ λήξη τῆς τρισχιλιόχρονης καὶ τρισέβδοξης ἱστορικῆς ἐποποιίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀνατολικὰ τοῦ Αἰγαίου, τῆς καὶ θεμελιωτικῆς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ ὑπῆρξε ὅμως, ἐξ ἄλλου, καὶ ἀφετηρία γιὰ δυναμικὴ ἀνασύνταξη καὶ ρωμαλέα συγκρότηση τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους σὲ γεωπολιτικὸ βᾶθρο ἐνιαῖο. Καὶ ἴσως ἀξίζει νὰ λεχθεῖ ἡ τραγικὴ ἀλήθεια, ὅτι ἡ θυσία τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ τὸ 1922 καὶ τὸ 1923 ἐξαγνίσθηκε ἱστορικὰ μὲ τὸ ἀπίστευτο κατόρθωμα τῶν Ἑλλήνων τὸ 1940 νὰ ἀντιρροθμίσουν τὴν πορεία τῆς Ἱστορίας καὶ νὰ λυτρώσουν ἀπὸ κίνδυνον ἐφιαλτικὸ τοὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης —κάτι ἀδύνατο δίχως τὴν ἐποικοδομητικὴ ἀπὸ τὸ 1922 ἀσπείρωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο.

Οἱ ἀπαρχές τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ διαφαίνονται κάποιον στὰ σύνορα τῆς Ἱστορίας καὶ τοῦ θρόνου. Ἡ πρώτη περίοδος τῆς Ἱστορίας του ἀρχίζει τὸ 1100 π.Χ. περίπου, μὲ τὴν πρώτη ἐγκατάσταση Ἑλλήνων στὶς ἀκτὲς καὶ τὴν ἐγγὺς ἐνδοχώρα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, καὶ φθάνει ἕως τὰ χρόνια τῆς ἐπίμονης καταδρομῆς τους ἀπὸ τοὺς Λυδοὺς καὶ ἀπὸ τοὺς Πέρσες. Στὴν περίοδο αὐτὴ ἡ φιλοπονία καὶ ἡ εὐτολμία τῶν πρωτοπόρων αὐτῶν Ἑλλήνων, μὲ τὴν ἄοκνη καλλιέργεια τῆς εὐφορῆς γῆς τους, μὲ τὴν ἐκπληκτικὴ ἐμποροναυτικὴ δράση τους καὶ μὲ τὶς ἰδρύσεις μακρινῶν ἀποικιῶν, δημιούργησαν τὶς οικονομικές, ἀλλὰ καὶ γεωγραφικές, προϋποθέσεις τῆς εὐμάρειας καὶ τῆς ἄλλης εὐδαιμονίας τους. Οἱ πρωτοπόροι αὐτοὶ Ἕλληνες μεγαλοῦργησαν ἤδη καίρια στὸ πεδίο τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ καὶ θέσπισαν τὴν πολιτικὴ δημοκρατία, πρῶτοι αὐτοὶ ἀνὰ τὴ γνωστὴν Οἰκουμένη.

Ἡ μεγάλη αὐτὴ περίοδος τῆς Ἱστορίας τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι κατάμεστη ἀπὸ ἥρωισμούς καὶ τραγωδίες, στοὺς ἀπεγνωσμένους ἀμυντικούς ἀγῶνες ἐναντίον Λυδῶν καὶ Περσῶν. Κορυφαῖες ἀπὸ τὶς συνφασμένες μὲ τοὺς ἀμυντικούς αὐτοὺς ἀγῶνες ἐθνικὲς τραγωδίες εἶναι ἡ καταστροφὴ τῆς Σμύρνης ἀπὸ τοὺς Λυδοὺς στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ ἔκτου π.Χ. αἰῶνα, μετὰ ἡρωικώτατη, μέχρις ἐσχάτων,

ἀντίσταση τῶν Σμυρναίων, γεγονός μὲ συγκλονιστικὴ ἀπήχηση πρὸς τοὺς ἄλλους Ἕλληνες, καὶ ὕστερα ἡ συγκλονιστικὴ ἐπίσης γιὰ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες ἄλωση τῆς Μιλήτου ἀπὸ τοὺς Πέρσες καὶ τοὺς Φοίνικες στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ πέμπτου π.Χ. αἰώνα, μετὰ ἔθνικο-ἀπελευθερωτικὴ ἐξέγερση τῆς Ἰωνίας ἐξάχρονης διάρκειας, θλιβερὰ παραμελημένη στὴν ἱστορικὴ μνήμη τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων.

Ὁ Ἡρόδοτος (I 60), ὁ πολυτάξιδος καὶ πολύπειρος, ἐπισημαίνει τὴ διάχυτη μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων πίστη γιὰ τὴν πνευματικὴ τους ὑπεροχὴ πρὸς τοὺς «βαρβάρους», ἐκφρασμένη μὲ τὴ γνώμη ὅτι «ἀπεκρίθη ἐκ παλαιτέρου τοῦ βαρβάρου ἔθνεος τὸ ἑλληνικόν, ἐὸν καὶ δεξιώτερον καὶ εὐθηεῖς ἡλιθίου ἀπηλλαγμένον μάλλον». Ἡ ἔκφραση «εὐθηεῖς ἡλιθίου ἀπηλλαγμένον», ἀναφερομένη στὸ «ἑλληνικόν», καὶ ἡ προηγουμένη τῆς φράση «ἀπεκρίθη ἐκ παλαιτέρου τοῦ βαρβάρου ἔθνεος», ὑποδηλώνουν καίρια τομὴ στὴν Ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, ἐπιτεταμένη μὲ τὸν ἀποχωρισμὸ (ἀπεκρίθη) ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἄλλων ἐθνῶν, ὡς πρὸς τὴν κατάσταση πολιτισμοῦ, ἐνὸς συγκεκριμένου ἔθνους, τοῦ «ἑλληνικοῦ»: Ἡ πολιτισμικὴ αὐτὴ διάκριση ἐνέχει ὄχι μόνον βαθμολογικὴ διαφορὰ ὡς πρὸς τὶς πρακτικὰς ἰκανότητες («δεξιώτερον»), ἀλλὰ προπάντων διαφορὰ οὐσιαστικὴ, ἐγκείμενη στὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν ἡλιθία εὐθεία, δηλαδὴ στὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῶν προλήψεων καὶ δεισιδαιμονιῶν καὶ φαντασιώσεων, ἢ, κατὰ ἔκφραση νεωτερικῆ, στὴν ὑπερῆνιση τῆς χαρακτηριστικῆς τῶν πρωτογόνων ἀνθρώπων μαγικῆς νοοτροπίας ἢ καὶ ροπῆς στὴ μυθοπλασία.

Τὸ πνευματικὸ λοιπὸν αὐτὸ κατόρθωμα, καίριο γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐνηλικίωση τῆς ἀνθρωπότητας, ἐννοημένη τότε ὡς ὑπέρβαση ἀκριβῶς τῆς βαρβαρότητας, — ὅσο εἶναι δυνατὸν νὰ ἐντοπισθεῖ καὶ νὰ ἐγχορονισθεῖ, δίχως κίνδυνο ἀθαιρεσίας ἐπιστημονικῆς ἢ ἔστω ἄμετρης σχηματικότητας, — ἔχει ἐπιτελεσθεῖ στὴν Ἰωνία τὸν ἔκτο αἰώνα π.Χ., ἢ τουλάχιστον ἐκεῖ τότε εἶχε τὴν κρίσιμη κἀταρξή του. Ἐκεῖ ἐμπεδώθηκε τότε ἡ αὐτάδυναμία καὶ αὐτεμπιστοσύνη τοῦ ἀνθρώπινου λογισμοῦ καὶ ἡ ἀναγωγή του σὲ ὑπεύθυνο σκαπανέα τῆς ἐρμηνείας τῶν φαινομένων τοῦ κόσμου καὶ τῆς αὐτοσυνειδησίας καὶ αὐτονομίας τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸ σήμαινε προπάντων ἡ γεννησιμὴ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης τὸν ἔκτο π.Χ. αἰώνα στὴ Μίλητο πρῶτιστα· καὶ αὐτὸ προϋπέθετε ἢ καὶ συνεπαγόταν ἢ σύνδρομὴ τῆς ἢ καὶ πρότερῆς τῆς πρωτοθέσιμης τῆς δημοκρατίας ἐκεῖ στὴν Ἰωνία.

Σύμφωνα μὲ ἀξιόπιστη παράδοση, ὁ Λυκοῦργος, πρὶν ἐγκαθιδρῦσει τὸ δημοκρατικὸ του πολίτευμα στὴν Σπάρτη, προγενέστερο τῶν ἀθηναϊκῶν δημοκρατικῶν πολιτευμάτων ὄχι μόνον τοῦ Κλεισθέους, ἀλλὰ καὶ τοῦ Σόλωνος, εἶχε μεταβεῖ στὴν Ἰωνία καὶ εἶχε μελετήσει τὸ ἐκεῖ δημοκρατικὸ ἤδη πολίτευμα. Στὴν Ἰωνία λοιπὸν ἐπιτελέσθηκε ἡ κρίσιμη ἐκλογίκευση τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Ἐκεῖ συντελέσθηκε ἡ

θραύση τοῦ μυθικά ἐδραιωμένου κύρους τῶν «διογενῶν» βασιλέων, καὶ τῶν ἄλλων «εὐγενῶν», καὶ σύστοιχα πρωτοθεσπίσθηκε ἡ δημοκρατία, πολίτευμα ἐφικτὸ μὲ προ-ὑπόθεση τὴν ὑπερνίκηση τῶν μυθικῶν προλήψεων καὶ τὴν ἀνατροπὴ τῆς ἔνοπλης βίας, τῶν ἕως πρὶν βάθρων τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, καὶ συνιστάμενο στὴν ἄσκηση τῆς πολιτικῆς ἤδη ἐξουσίας ἀπὸ τὸν λαὸ στὸ σύνολό του μὲ τὸν διάλογο, στὴν ἐκκλή-σισία τοῦ δήμου, ἄρα μὲ τὴ διαβούλευση, μὲ τὸν λογικὸ στοχασμὸ. Ἄφθιτο κλέος, ἄρα τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι καὶ ἡ πρωτοθέσπιση τῆς δημοκρατίας, πολιτεύματος μὲ ἰδιαίτερη αἴγλη στὴν ἐποχὴ μας, ὡς τοῦ συγκριτικὰ ὀλιγώτερο δεκτικοῦ γιὰ ἐκφραλισμὸ πρὸς κακοπραγία καὶ τοῦ μόνου ἄρτια συμβιβάσιμου πρὸς τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου.

Τὸ μέγιστο κλέος ὅμως τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι ἡ ἀπελευθέ-ρωση καὶ ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, μὲ τὴ δημιουργία τῆς φιλοσο-φίας καὶ τῆς ἐπιστήμης καὶ τὴ σύστοιχη καίρια τομὴ στὴν Ἱστορία τῆς ἀνθρωπό-τητας. Εἶχε προετοιμασθεῖ κάπως τὸ πνευματικὸ ἔδαφος ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ποίηση, μὲ γενάρχη τῆς ἐξ ἄλλου τὸν Σμυρναῖο μᾶλλον Ὀμηρο. Ἀλλὰ γενέτετρα τοῦ φιλο-σοφικοῦ στοχασμοῦ καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ λογισμοῦ ὑπῆρξε ἡ Μίλητος, ἡ νο-τιώτερη πόλις τῆς Ἰωνίας, ἡ «μεγίστη πασῶν», ἡ πλουσιώτατη καὶ ἰσχυρότατη μὲ τὴ ναυτεμπορικὴ δράση καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀποικιῶν, ἕως τὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ ἕως τὴ δυτικὴ ἄκρη τῆς Μεσογείου καὶ ἕως τὴν Αἴγυπτο. Ἐκεῖ συντε-λέσθηκε ἡ πρωτόφαντη λαμπαδηδρομία τοῦ πνεύματος, ἀπὸ τὸν γενάρχη τῆς φιλο-σοφίας καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης Θαλῆ, καὶ τὸν φίλο του ἔξοχο φιλόσοφο καὶ πρῶτο συγγραφέα ἔργου φιλοσοφίας Ἀναξίμανδρο καὶ τὸν μαθητὴ ἐκείνου Ἀναξι-μένη. Ἐκεῖ ἐγκαινιάσθηκε ὁ ἀκέραια ἔλλογος ἑτασμός τοῦ ἀνθρώπου γύρω του καὶ μέσα του, ὁ ἐμπειριατικὸς τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας, ὁ δημιουργὸς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ καὶ οἰκουμενικοῦ σχεδὸν στὴν ἐποχὴ μας. Καὶ συνεχίσθηκε ἡ πρωτό-φαντη αὐτὴ λαμπαδηδρομία τοῦ πνεύματος ἀπὸ ἄνδρα τῆς γειτονικῆς πρὸς τὴ Μί-λητο Ἐφέσου, τὸν Ἡράκλειτο, καὶ ἀπὸ ἐκτὸς Ἰωνίας γόνους τῆς ὅπως ὁ Κολοφῶ-νιος Ξενοφάνης, καὶ μεταφέρθηκε ἀπὸ τὸν Ἴωνα ἐπίσης, Κλαζομένιο, Ἀναξαγόρα στὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου ἔμελλε νὰ ὑποκινήσει τὶς κορυφαῖες ἐπιδόσεις τῆς φιλοσοφίας, μὲ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, τὶς ἀνυπέρβλητες ἔκδοτε.

Σύγχρονες πρὸς τὴν κάταρξη τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς θεωρίας τῶν φυσικῶν φαινομένων, ὑπῆρξαν καὶ οἱ ἀπαρχές τῆς ἐπιστημονικῆς γεωγραφίας, μὲ τὴ σύνταξη καὶ τῶν πρῶτων γεωγραφικῶν χαρτῶν, ἔργο τῶν Ἰώνων, στὴ Μίλητο καὶ στὴ Φώκαια, πόλεις τῶν μεγάλων ναυτικῶν ἐξορμήσεων.

Ἐξ ἄλλου, σύνδρομα πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν γεωγραφία γεννήθηκε τότε καὶ ἡ Ἱστορία, ὡς ἀληθινὴ καὶ μεθοδευμένη γνώση τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, κάτι πέραν

ἀπὸ τὴν ἀπλὴ μᾶλλον καταγραφὴ γεγονότων καὶ ἀνθρώπων, ὑπαρκτὴ καὶ στοὺς προ-ελληνικοὺς πολιτισμούς. Ἰσχύει ὡς πρὸς τὴ γένεση τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ σχέση της πρὸς τὶς ἀντίστοιχες ἐπιδόσεις τῶν προ-ελληνικῶν λαῶν ὅ,τι ἔχει ἐκφρασθεῖ ὡς ἀξίωμα στὴν Ἐπινομίδα (987 de) τοῦ Πλάτωνος: «Λάβωμεν δὲ ὡς ὅτιπερ ἂν Ἕλληνες βαρβάρων παραλάβωσι, κάλλιον τοῦτο εἰς τέλος ἀπεργάζονται». Ἰωνικὴ, ἐξ ἄλλου, εἶναι καὶ ἡ λέξη «ἱστορία», ἢ σήμερα ἐνταγμένη σὲ πλεῖστες εὐρωπαϊκὰς γλῶσσες. Τὴν θέσπισε ὡς τεχνικὸ ὄρο γιὰ δῆλωση τῆς καὶ σήμερα λεγόμενης Ἱστορίας ὁ Μικρασιάτης Ἡρόδοτος, ἀπὸ τὴν Ἀλικαρνασσό. Ἀλλά, ὅπως γράφει ὁ Σουΐδας, «πρῶτος δὲ ἱστορίαν πεζῶς ἐξήνεγκεν», δηλαδὴ ἔγραφε σὲ πεζὸ λόγο ἱστορία ὁ Μιλήσιος Ἐκαταῖος, συγγραφεὺς καὶ τοῦ γεωγραφικοῦ ἔργου «Περίοδος γῆς», ὑπομνήματος κάπως στὸν γεωγραφικὸ χάρτη τῆς Οἰκουμένης, τὸν ἐκπονημένο ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρο.

Συμβαίνει, ἄρα, ἢ Μίλητος, ἢ Ἐφεσος, ὁ Κολοφῶν, ἢ Φώκαια, αἱ Κλαζομεναί, ἢ Ἀλικαρνασσὸς νὰ εἶναι γενέθλιες πόλεις τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιστήμης, ὅπως ἄλλωστε ὑπῆρξαν, καθὼς καὶ ἄλλες ἐλληνικὲς πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, καὶ γενέτειρες τῆς δημοκρατίας.

Ἐξ ἄλλου, σπουδαῖο λειτούργημα στὴν Ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, βαθιὰ ἐκπολιτιστικὸ, ἄσκησαν καὶ οἱ ἀποικίαι τῶν πόλεων τῆς Ἰωνίας, προπάντων ἡ Μασσαλία καὶ οἱ ἄλλες στὴ Ἀντικὴ Εὐρώπη, τὸ Παντικίαιον καὶ οἱ ἄλλες στὸν Εὐξείνιο Πόντο.

Καὶ ἀκολουθοῦν στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες ἄλλες δραματικὲς περιπέτειες γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῆς Ἰωνίας καὶ τῆς Αἰολίας, τῆς Μυσίας καὶ τοῦ Πόντου, ἀπὸτοκες τῆς γεωπολιτικῆς προπάντων δυστοπίας, ἕως τὴ σταθεροποίηση τῆς ρωμαϊκῆς ἐπάνω τους κυριαρχίας. Μέσα ὁμῶς ἀπὸ τὴ δίνη τῶν πολεμικῶν τότε καὶ πολιτικῶν εἴτε ἄλλων κοινωνικῶν περιπέτειῶν καὶ δοκιμασιῶν, παρήγορη προβάλλει ἡ ἀνθιση τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν στὴν Πέργαμο καὶ στὴ Σμύρνη καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, συνεχιζόμενη ἕως καὶ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς ρωμαϊοκρατίας.

Οἱ ἐπόμενοι αἰῶνες τῆς Ἱστορίας τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἐμπέδωση τῆς ἠθικότητας, ὡς συναισθήματος προπάντων ἀλληλεγγύης πρὸς τὸν πλησίον, καὶ ἀπὸ ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας, ὡς εὐσέβειας προπάντων ἀναβλυστῆς ἀπὸ τὰ βάθη τῆς ψυχῆς, μὲ βάση τὴν χριστιανικὴ πίστη, κάτι μάλιστα διατηρημένο ἕως καὶ τὶς πρῶτες δεκαετίες ἀκόμη τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα. Στὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, οἱ χριστιανικοὶ πληθυσμοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἢ ἔστω αὐτοὶ κατ' ἐξοχίην, στηρίζουν τὴν ἰσχύ της καὶ προασπίζον τὰ ἐδάφη της, μὲ τὸν ἥρωισμό καὶ τὴν καρτερία τους, ἐνῶ μὲ τὴν ἔμπρακτε φιλαν-

θρωπία τους επιτελοῦν τὸ μέγα ἔπος τοῦ χριστιανικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Ἀπὸ τὸν ἑβδομο ἕως τὸν ἔνατο αἰὼνα μ.Χ., βρίσκεται μᾶλλον στὶς ἐπαρχίες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἢ καὶ στὶς ἐπαρχίες τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, τὸ κέντρο βάρους τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Καὶ μάλιστα, ἢ τότε δημογραφικὴ συρρίκνωσή του σὲ περιοχὲς τῆς κυρίως Ἑλλάδος ὑπερικήθηκε μὲ τὴν ἐπιστροφή σ' αὐτὲς Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Καὶ ὕστερα, στὰ χρόνια τῆς παρακμῆς τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, οἱ μικρασιατικοὶ πληθυσμοὶ τῆς προπάντων ὑπέστησαν ἄμεσα τὶς δραματικὲς συνέπειες τῆς εἰσβολῆς, ἐπανεπιλημμένα, βαρβάρων λαῶν καὶ τῆς ὑπαγωγῆς στὴν πιεστικὴ ἐξουσία ξένων καὶ ἀλλόθρησκων δυναστῶν. Ἐξ ἄλλου, καὶ οἱ σπουδαιότερες τότε πολιτικὲς ἀναλαμπές τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας καὶ ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος, ὑπῆρξαν ἐπιτεύξεις καὶ βιώσεις τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ, συνυφασμένες μὲ βαρὺ μόχθο καὶ ἥρωικὸ ἦθος καὶ τραγικὴ μοίρα.

Στοὺς αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας, οἱ Ἕλληνες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας διατήρησαν τὸ ἐθνικὸ τους φρόνημα καὶ πραγμάτωσαν πάλι, ἔστω ἀλλότροπα, τὴν ἠθικὴ μεγαλοσύνη τους: μὲ τὴν κατανακτικὴ προσήλωση πρὸς τὰ πεινήλια τῆς ἐθνικῆς τους ἰδιαιτερότητας, γλώσσα, γράμματα, θέσμια, ἦθη, μὲ τὴν κρυφὴ ἐπίγνωση ἐξαιτίας ἱστορικῆς ἀποστολῆς τοῦ Γένους, ὁμολογῆς πρὸς τὴν ἀρχαία μεγαλοφυΐα του, καὶ μὲ τὴ θερμορρογὸ πίστη γιὰ μελλομένη ἀναγέννηση τῆς ἐλεύθερης Πολιτείας τους, ὅπως καὶ μὲ τὴν πρόθυμη ἀνάλωση τῶν οικονομικῶν ἀγαθῶν τους γιὰ νὰ συμβάλουν σὲ κοινοτικὰ ἔργα φιλαλληλίας καὶ στὴ συντήρηση καὶ προαγωγή τῆς ἐλληνικῆς παιδείας.

Ἀπὸ τὶς δύο τελευταῖες, προπάντων, δεκαετίες τοῦ δέκατου ὄγδοου ἕως τὶς δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, καὶ παρὰ τοὺς διωγμοὺς ἢ καὶ τὶς σφαγὲς κάποτε, ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἰδιαίτερα τῆς Σμύρνης καὶ ἄλλων πόλεων τῆς, ἔχει ἐξαιρετικὲς ἐπιδόσεις, καὶ στὴν οἰκονομία καὶ στὰ γράμματα καὶ τὶς ἐπιστῆμες καὶ στὴν ἀνθρώπινη ἀλληλεγγύη καὶ στὸν τρόπο ζωῆς, ὥστε καὶ νὰ ἐπιτύρῃ τὴν ἐκτίμηση καὶ τὸν θαυμασμὸ τῶν Εὐρωπαίων.

Ἡ Σμύρνη, ἡ «καλλίστη πασῶν», εἶχε πληθυσμὸ ἕως τὰ 1922 κατὰ πλειονότητα ἐλληνικὸ. Μειονότητες ἦταν οἱ Τοῦρκοι, Ἀρμένιοι, Ἑβραῖοι καὶ Ἀντιοχεινοπαῖοι κάτοικοι τῆς. Κύρια γλώσσα ἐπικοινωνίας τῶν κατοίκων τῆς ἦταν ἡ ἐλληνικὴ. Ἡ κρατικὴ ἐξουσία ἦταν ἕως τὶς 2 Μαΐου 1919 τουρκικὴ, ἀλλὰ ὁ τόνος τῆς κοινωνικῆς ζωῆς στὴν ὠραία πρωτεύουσα τῆς Ἰονίας ἦταν ἐλληνικός. Τὰ παραδοσιακὰ τῆς ἦθη καὶ θέσμια εἶχαν ρίζα ἐλληνικὴ. Ἡ οἰκονομικὴ δράση, τὰ ἐλευθέρια ἐπαγγέλματα καὶ οἱ πνευματικὲς ἐκδηλώσεις, καλλιτεχνικὲς καὶ ἄλλες, στὸν χῶρο τῆς, βρίσκονται σὲ χέρια Ἑλλήνων προπάντων. Ἀπὸ τοὺς ἑκατὸν εἰκοσι πέντε ἰατροὺς τῆς οἱ ἑκατὸ καὶ πλέον ἦταν Ἕλληνες. «Γκισοῦρ Ἰζμιρ» ἀποκαλοῦσαν οἱ Τοῦρκοι τὴ

Σμύρνη, «'Απιστη Σμύρνη», ξένη δηλαδή πρὸς τὴν ἰδική τους πίστη: ἀθέλητη ὁμολογία τῶν Τούρκων γιὰ τὸν ἑλληνικὸ χαρακτήρα της.

Ἡ Καταστροφή τῆς Σμύρνης εἶναι θέμα φορτισμένο καὶ συναισθηματικὰ στὴ συνείδησή μου. Παιδάκι ἔζησα τὰ φοικτὰ ἐκεῖνα γεγονότα ὥρα μὲ τὴν ὥρα. Καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λησμονήσω τὸ ἀνεξιλέωτο ἐκεῖνο κακούργημα τοῦ ἐμπρησμοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Σμύρνης ἀπὸ τοὺς Τούρκους χωρὶς καμιὰ πολεμικὴ σκοπιμότητα. Συνωστισμένοι στὴν προκουαία τῆς Σμύρνης, ἐκεῖνη τὴν ἀπαίσια νύχτα, χιλιάδες ἄνθρωποι, ἀπότομα ἐξαθλιωμένοι, ἀγωνιοῦσαν κάτω ἀπὸ τοὺς καπνοὺς καὶ πλάϊ στίς φλόγες καὶ μὲ τὸν κίνδυνο σφαγῆς. Ἐκεῖ βρεθήκαμε τότε καὶ ἡ οἰκογένειά μου. Καὶ ἀπὸ τὴν ἀγγὴ ἄρχισε ἡ πλάνη μας πρὸς τὰ προόστια σὲ ἀναζήτηση καταφυγῆς, κάτω πάντοτε ἀπὸ τὴ σκιά τοῦ κινδύνου σφαγῆς. Ἡ ἀφήγηση τῆς πλάνης αὐτῆς μὲ τὰ ποικίλα δεινὰ της, ἐπὶ δύο ἐβδομάδες, χρειάζεται χρόνον πολὺ, καὶ ἄλλωστε θὰ δημιουργοῦσε θλίψη βαρῖα στοὺς ἀκροατές. Κάποτε ἦσαν ἑλληνικὰ πλοῖα δίχως σημαῖες. Καὶ μὲ διαταγὴ τοῦ πατέρα μας πρὸς τὴ μητέρα μας, γιὰ νὰ μὴ πεθάνομε ἀπὸ τὶς κακουχίες τὰ παιδιά, στέρεξαμε νὰ ἐπιχειρήσαμε τὴ δραματικὴ πορεία πρὸς τὰ πλοῖα μὲ κίνδυνον ἄμεσον νὰ συλληφθῆι ὁ πατέρας ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἐπιβιβάσθηκαμε τελικὰ, μόνο μὲ τὴ μητέρα, ἐνῶ κρατήθηκε ὁ πατέρας ὡς ὄμηρος ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ὅπως καὶ ὅλοι οἱ ἄνδρες ἀπὸ 16 ἐτῶν καὶ ἄνω. Ἐκίνησαν τὰ πλοῖα μὲ τὰ γυναικόπαιδα μόνο. Καὶ ἦταν ἀδιάκοπος ὁ θόσος τῶν γυναικῶν, γιὰ τὸ ἀπότομον βύθισμα στὴ δυστυχία καὶ προπάντων γιὰ τὴν κράτηση τῶν ἀνδρῶν ὡς ὀμήρων στὰ χέρια τῶν Τούρκων. Ἀπὸ τότε ἄρχισε τὸ δράμα τῆς προσφυγιάς.

Ἐίχε συναφθεῖ ἀνακωχὴ εἰς τὰ Μουδανιά, πρὶν ἀπὸ ὀλίγες ἡμέρες, ὥστε καὶ νὰ ἐπιτραπεῖ ἄφιξη ἑλληνικῶν πλοίων στὴ Σμύρνη γιὰ τὴν παραλαβὴν τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τοῦ συσσωρευμένου στίς ἀκτές σὲ κατάσταση ἀθλιότητος. Καὶ εἶχε λάβει ἡ τότε Κυβέρνηση τῆς Ἑλλάδος τὴν γενναία καὶ πολὺ ἀνθρώπινη ἀπόφαση νὰ ἀδιαφορήσει γιὰ τὴν ἐπικείμενη δημιουργία προσφυγικοῦ ζητήματος καὶ νὰ εἰσδεχθεῖ στὸν Ἑλλαδικὸν χῶρον τοὺς ἐτοιμοθάνατους Ἑλληνας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἔστω καὶ μόνο τὰ γυναικόπαιδα. Εἶχε ἄλλωστε φροντίσει ὁ Ὑπουργὸς τῆς προηγούμενης Κυβερνήσεως Νικόλαος Στράτος, ὀλίγες ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τὴν εἴσοδον τῶν Τούρκων στὴ Σμύρνη, ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι εἶχε ἀποφασίσει ἡ Κυβέρνηση ἐκεῖνη, καὶ εἶχαν διαταχθεῖ τὰ ὅπου γῆς ἑλληνικὰ ἐμπορικὰ πλοῖα νὰ σπεύσουν πρὸς τὰ νησιά τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου, ὥστε νὰ βρεθοῦν ἐκεῖ ἔτοιμα γιὰ τὴν μεταφορὰ τῶν Ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας πρὸς τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ πρὸς ἠπειρωτικὰς περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος.

Εἶναι μᾶλλον μάταιες οἱ συζητήσεις πρὸς καταλογισμόν εὐθυνῶν γιὰ τὴν Καταστροφή τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Βέβαιον εἶναι ὅτι ὑπῆρξαν καὶ παλινωδίες

καὶ προδοσίαι πρὸς τὴν Ἑλλάδα τῶν ἀγνωμόνων Συμμάχων τῆς καὶ σφάλματα βαρύτερα, ὅμως, τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς τῶν ἐτῶν 1920 ἕως 1922, ὥστε νὰ ἀποβεῖ ὀλέθριο τὸ ἐθνικὸ τόλμημα τοῦ 1919, τόσο ἐναρμονισμένο μὲ τὶς ἀπὸ γενεῶν πολλῶν προσδοκίαι τῶν Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ μὲ τὴν ἐμπνευστικὴ τῆς ἐλληνικῆς ἕως τότε πολιτικῆς Μεγάλῃ Ἰδέᾳ. Στὴ συνείδηση τῶν πανελλήνων ἢ κατὰληψη τῆς Ἰωνίας ἦταν ἀνάκτηση, ὄχι κατάκτηση. Ὁ Παλαμᾶς, ἐρμηνευτὴς αἰθνητικὸς τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος, ἔγραφε τὸ 1922, ὕστερα εὐθὺς ἀπὸ τὴν Καταστροφὴν: «Κι ἤρθα ξανά στὴ Χώρα σου νὰ σὲ στυλώσω, ποὺ ἦτον ὁ θρόνος σου...» ὀνόμαζε δηλαδὴ τὴν Ἰωνία, ὄχι μόνο χώρα τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους, ἀλλὰ καὶ θρόνον τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Δὲν πρέπει νὰ λησμονεῖται ὅτι καὶ δίχως τὸ ἐθνικὸ τόλμημα τοῦ 1919 ὁ ἀφανισμὸς τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ ἦταν προαποφασισμένος ἀπὸ τὴν τουρκικὴν πολιτικὴν, ὅπως φάνηκε ἤδη ἀπὸ τοὺς διωγμοὺς τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἐρυθραίας καὶ ἄλλων παραλίων στὸ Αἰγαῖο ἐπαρχιῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας τὸ 1914. Καὶ μόνο, ἢ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ διεξαγωγή καὶ ἡ τελικὴ ἀποτυχία τῆς λεγόμενης Μικρασιατικῆς ἐκστρατείας ἐπιτάχυνε τὸν ἀφανισμὸν τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ πρόσθεσε μεγαλύτερη ἀγριότητα, ἕως τὴ φρίκη σὺντή, στὴν ἐκτέλεσή του.

Ἡ ρήσις τοῦ Σόλωνος «εὖ ἔοδειν πειρώμενος, οὐ προνοήσας ἐς μεγάλην ἄτην καὶ χαλεπὴν ἔπεισε» ἰσχύει ὄχι τόσο γιὰ τὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον καὶ τὴν ἐθνικὴν πολιτικὴν τοῦ 1919 ὅσο μᾶλλον γιὰ τοὺς ἀντιπάλους του καὶ διαδόχους στὴ διακυβέρνηση τῆς Ἑλλάδος. Αὐτοὶ κατ' ἐξοχίην, παρὰ τὶς ἀγαθὰς ἐπίσης προθέσεις τους, δὲν εἶχαν προνοήσει τὶς ὀλέθριαι συνέπειαι τῆς πολιτικῆς τους, ὅταν ἐπρότασαν τὶς ὑπαγορεύσεις τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς, μάλιστα καὶ τῆς κομματικῆς ἐμπάθειας, ἀπὸ τὶς ἀναγκαιότητες καὶ τὶς ἐπιταγὰς τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Τὸ ἐθνικὸ τόλμημα τοῦ 1919 σκόπευε τὴν ἀποσόβηση τοῦ ἐπικείμενου ἀφανισμοῦ τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅπως εἶχε φανεῖ ἄλλωστε ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τῆς μυστικῆς προσπάθειας τοῦ 1913 γιὰ διαλλαγὴν μὲ τὴν ἐθνικιστικὴν ἀπὸ τὸ 1908 ἤδη Τουρκία πρὸς κατοχὴν τῆς ἀσφάλειας τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Καὶ εἶναι σφάλμα νὰ κρίνεται μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα καὶ νὰ θεωρεῖται μὴ τελεσφορήσιμη ἢ ἐθνικὴ προσπάθεια τοῦ 1919 νὰ ἐνταχθεῖ ἢ περιοχῇ τῆς Σμύρνης στὴν Ἑλληνικὴ Ἐπικράτεια. Ἐὰν ἡ ἐλληνικὴ πολιτικὴ ἀπὸ 1920 ἕως 1922 δὲν εἶχε παρασρθεῖ σὲ πολλαπλὰ σφάλματα, δὲν θὰ εἶχεν ἐπέλθει ἡ Μικρασιατικὴ Συμφορὰ τὸ 1922.

Ἡ μεγάλη ὅμως αὐτὴ ἐθνικὴ Συμφορὰ ἐπῆλθε τότε. Καὶ οἱ ἀρνητικὲς συνέπειαι τῆς γιὰ τὸ μέλλον τοῦ Ἑλληνισμοῦ σὲ μακροδιάστατη προοπτικὴ εἶναι τεράστιαι καὶ ἀνυπολόγισται. Ἡ ἐπίγνωση τῶν ἀρνητικῶν αὐτῶν γιὰ τὸ Ἔθνος συνεπειῶν τῆς ἀνπαρξίας ἐφεξῆς Ἑλλήνων στὴ Μικρασιατικὴν γῆ ὑπῆρξε ἴσως, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν φόβον τῆς δημιουργίας πελώριου προσφυγικοῦ ζητήματος, ἡ κώρια αἰτία γιὰ τὴν ἀλό-

γιστη απόφαση τῆς Ἑλληνικῆς, τὸν Αὐγουστο τοῦ 1922, Κυβερνήσεως νὰ μὴ ἐπιτρέψει τὴν ἀναχώρησιν τῶν Ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τῆς Σμύρνης καὶ τῶν ἄλλων πόλεων τῆς Ἰωνίας καὶ τῆς Αἰολίας πρὶν ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ σ' αὐτές. Ἄν εἶχε συντελεσθεῖ ἔγκαιρα ἡ ἀναχώρησις τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν ἀπὸ τὰ Μικρασιατικὰ παράλια, ὅχι μόνον θὰ εἶχαν ἀποτραπῆί τὸς ἀπώλειαι ἀμάχων, ἀλλὰ καὶ θὰ εἶχαν ἔλθει στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἑλλάδα ὅχι ἐξαθλιωμένα γυναικόπαιδα μόνον, ἀλλὰ οἰκογένειαι ἄρτιαι καὶ ἀκμαῖες, καὶ μὲ ἰκανὸν τμήμα τῆς κινητῆς περιουσίας τους. Καὶ τότε θὰ ἦταν ἀπὸ τὴν πρώτη ὥρα οἱ πρόσφυγες ὅχι δυσβάστακτο βάρος, ἀλλὰ πολύτιμη ἐνδυνάμωσις τῆς Ἑλληνικῆς οἰκονομίας.

Ἄλλὰ, καὶ ὅπως ἐπιδεινώθηκε ἡ ἐθνικὴ Συμφορὰ μὲ τὴν ἀλόγιστη ἐκείνη ἀπόφασις, τὰ ξεριζωμένα βλαστάρια τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅσα ἐπέζησαν ἀπὸ τὶς κακουχίας καὶ περισώθηκαν ἀπὸ τὴ σφαγὴ, ρίζωσαν βαθιὰ στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἑλλάδα καὶ βλάστησαν θαλερὰ στὰ ἐδάφη της. Ὁ ἀπολογισμὸς τοῦ ἐποικισμοῦ τῶν προσφύγων ὑπῆρξε καὶ ὑπάρχει θετικώτατος. Μὲ τὴν πολλαπλὴ συμβολή τους, ἡ γεωργία, ἡ βιοτεχνία, ἡ βιομηχανία, τὸ ἐμπόριο ἀναπτύχθηκαν σὲ βαθμοὺς ἀφάνταστους πρὶν, ἡ παιδεία, οἱ ἐπιστήμη, ἡ λογοτεχνία, οἱ καλὰς τέχνες ἐνισχύθηκαν ἔξοχα, καὶ προπάντων ἀκραιώθηκε ἡ ἐθνικὴ σύνθεσις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος.

Τὸ 1923, μὲ τὴ συνθήκη τῆς Λοζάνης, προὐτὸν πολιτικῆς ἀνάγκης, ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος εἶχε περισώσει τὰ κατάλοιπα τοῦ ἐθνικοῦ ναυαγίου, καὶ εἶχε μάλιστα συμβάλει, μὲ τὴ λεγόμενὴ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν, στὴν ὑπαρξὴ ἐφεξῆς ἐνιαίου ἐθνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας, ὀλίκα σχεδόν. Τὸ 1929, ἑπτὰ χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὴν Καταστροφὴ τῆς Ἑλληνικῆς Σμύρνης, καὶ δέκα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸ ἐθνικὸ τίμημα τοῦ 1919, ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος πάλι ἔλαβε τὴ σθεναρὴ πρωτοβουλία νὰ συναγάγει τὸ πολιτικὸν συμπέρασμα τοῦ ἀφανισμοῦ τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ νὰ διακηρύξει τὴ μεταλλαγὴ τοῦ περιεχομένου τῆς Μεγάλης Ἰδέας τοῦ Ἔθνους: ὥστε ἀπὸ τότε ἡ μεγαλοσύνη τῆς πατρίδος νὰ συναρτᾶται ὅχι μὲ τὴν πρόσκτησις ἐδαφῶν, ἔστω πανάρχαια ἑλληνικῶν, ἀλλὰ μὲ τὴν μεγαλοουργία τῶν προικισμένων τέκνων της σὲ εἰρηνικὰ ἔργα ἐπιστήμης, γραμμάτων καὶ τεχνῶν, καὶ μὲ τὴν ἀνάπτυξιν εὐστοχα τῆς οἰκονομίας καὶ μὲ τὴν ἐξύψωσιν τῆς κοινωνίας. Ὁ Παλαμᾶς, δέκτης αἰσθαντικῶς τοῦ ἐθνικοῦ μηνύματος, βρέθηκε πρόθυμος νὰ τὸ ἐκφράσει μὲ στίχους:

«Πολίτες ἄς τὴ χτίσομε
κι' ὀπλίτες ἐδῶ καὶ ὄλοι
τοῦ ὄνειρον ἐδῶ τὴν Πόλιν
καὶ τὴν Ἁγία Σοφία».

Καὶ εἰσακούσθηκε ἡ ἐκκλήσις τοῦ Ποιητῆ, ἐκφραστικὴ τῆς γνώμης τοῦ πολιτι-

κοῦ ἡγήτη. Παρὰ τὶς ἀντιξοότητες, ὅπως ἡ παγκόσμια οἰκονομικὴ κρίση τοῦ 1930 καὶ ἡ ἀπὸ τὸ 1935 πολιτικὴ ἀνωμαλία, βρέθηκε τὸ 1940 ἡ Ἑλλὰς πληθυσμιακὰ συμπαγέστατη καὶ ἠθικὰ πανέτοιμη, ὥστε νὰ ἀποδεχθῆι γενναῖα καὶ ἀποτελεσματικὰ τὴν πρόκληση τῶν καιρῶν καὶ νὰ διαπρέπει ὡς πρόμαχος τῆς ἀνθρωπότητας. Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἀναδείχθηκε τότε πρωτότοκος τῆς ἐλευθερίας: μὲ τὴν εὐψυχία του καὶ ἰδιαίτερα τὴν καρτερία του, καὶ μὲ τὴν ἀκαριαῖα σφυρηλατημένη ὁμοψυχία του, παρὰ τὴν ἀντίθεσίν του πρὸς τὴν παράνομη τότε Κυβέρνηση. Καὶ δὲν πρέπει νὰ λησμονεῖται ὅτι γιὰ τὶς ἐπιτυχίες τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ συνέβαλαν ἐξαίρετα οἱ στρατιῶτες καὶ ἀξιωματικοὶ μὲ καταγωγή μικρασιατικὴ, προπάντων οἱ Πόντιοι.

Ἡ ἔμπρακτε ἀναγνώριση ἀπὸ τὶς Κυβερνήσεις τῆς Ἑλλάδος τὸ 1923 καὶ τὸ 1929, ὅτι ὁ ἱστορικὸς χρόνος τῆς παρουσίας τῶν Ἑλλήνων στὴ Μικρὰ Ἀσία ἔληξε τὸ 1923, ἐνέχει ἐγκαρτερικὴ ἐπίλυση ἀρχαιότεν ὑπαρκτοῦ ζητήματος.

Ἡδὴ στὸν ἕκτο π.Χ. αἰῶνα ὁ Βίας ὁ Πριηνεύς, ἕνας πῶν «ἐπτὰ σοφῶν» τῆς Ἑλλάδος, εἶχε εἰσηγηθῆι —κατ' ἄλλους ὁ Ἐκαταῖος ὁ Μιλήσιος— ριζικὴ ἐπίλυση τοῦ ἐθνικοῦ αὐτοῦ ζητήματος. Στῆρουμένος στὴ γνώμη του, ὅτι ἡ συγκρότηση αὐτοκρατορίας ἰσχυρῆς στὴν ἐνδοχώρα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μὲ πολιτικὴ ἐπεκτατικὴ πρὸς δυσμὰς ἔχει καταστήσει ἀσχερδέστατη ἐφεξῆς τὴν παραμονὴ τῶν Ἑλλήνων στὰ μικρασιατικὰ παράλια, εἰσηγγήθη ἀναχώρησι τοῦ συνόλου τῶν Ἰώνων ἀπὸ τῆ γῆ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ προσπάθεια γιὰ συνολικὸ ἀποικισμό τῆς Σαρδηνίας, ὥστε νὰ ὑπάρξει ἐκεῖ ἄλλη Ἰωνία, μὲ θαλάσσια μόνον σύνορα, δεκτικὰ προστασίας ἀποτελεσματικῆς μὲ τὸν ἰσχυρὸ στῆλα τους. Ἡ παράτολμη ὁμως αὐτὴ ἐξόρμησις ὀλόκληρον λαοῦ δὲν πραγματοποιήθηκε. Ἀποτολμήθησαν μόλις κερματικὲς πραγματοποιήσεις τῆς, ἀπὸ Φωκαεῖς μὲ κατάληξιν τὴν ἰδρυσι τῆς Ἑλέας στὰ παράλια τῆς Ἰταλίας, καὶ ἀπὸ Τηῖους μὲ τὴν ἰδρυσι τῶν Ἀβδήρων στὰ παράλια τῆς Θράκης. Καὶ συνέβη μετὰ δύο ἢ τρεῖς γενεές νὰ βλαστήσει ἕξοχα στὶς δύο αὐτὲς πόλεις ὁ μεγαλόπνοος φιλοσοφικὸς στοχασμὸς τοῦ Παρμενίδου καὶ τοῦ Ζήνωνος στὴ μιὰ, τοῦ Δημοκρίτου καὶ τοῦ Πρωταγόρα στὴν ἄλλη.

Ἦστερ' ἀπὸ τὴ νίκη τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τῶν Περσῶν, τὸ 479 π.Χ. πλησίον τῆς Μυκάλης, στὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, οἱ Σπαρτιάτες δήλωσαν, ὅτι ἀδυνατοῦν νὰ παρατείνουσι τὴν προστατευτικὴν παρουσίαν τους, καὶ παρότρυναν τοὺς Ἴωνες πρὸς ἐγκατάλειψιν τῶν ἀπὸ αἰῶνων ἐκεῖ ἐστιῶν τους καὶ πρὸς ἐγκατάστασιν ὁμαδικὴν σὲ περιοχὰς τῆς δυτικᾶς τοῦ Αἰγαίου Ἑλλάδος: ὁ στρατηγὸς ὁμως τῶν Ἀθηναίων Ξάνθιππος, ὁ πατὴρ τοῦ Περικλέους, παρότρυνε τοὺς Ἴωνες, ἀντίθετα, νὰ παραμείνουσι στὶς ἐστίαις τους, καὶ τοὺς διαβεβαίωσε ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι θὰ ἔσπευδαν ὅποτε χρειάζεται νὰ τοὺς προασπίσουσι ἐναντίον τῶν Περσῶν. Καὶ οἱ Ἴωνες ἔμειναν στὶς ἐστίαις τους.

Ἡ πραγματιστικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος τὸ 1923 καὶ τὸ 1929 θυμίζει τὴν ἐκκλιση τοῦ Βίαντος καὶ τὶς παροτρύνσεις τῶν Σπαρτιατῶν πρὸς τοὺς Ἴωνες. Τὸ ἔθνικὸ τόλμημα τοῦ 1919 θυμίζει τὴν αἰσιόδοξη πολιτικὴ τοῦ Ξανθίππου.

Ἀλλὰ στὸ πνευματικὸ αὐτὸ μνημόσυνο τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπιβάλλεται νὰ μνημονευσθῶν ὀνομαστικά, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ὀνομαστοὺς ἤρωες τοῦ πνεύματος, ὅσους ἔχομε ἤδη μνημονεύσει, καὶ ἄλλοι πολλοὶ Μικρασιάτες διάσημοι, ποιητές, διάκονοι τῆς φιλοσοφίας, ρήτορες καὶ σκαπανεῖς τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ καὶ λειτουργοὶ τῆς Ἐκκλησίας.

Στὴ Βίβλο τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν, ὕστερα ἀπὸ τὴν πολὺ μορφὴ τοῦ Ὀμήρου, κορυφαίου παιδαγωγοῦ τῶν Ἑλλήνων, εἶναι ἀναγραμμένοι καὶ ὁ Ἐφέσιος Καλλίνος, ὁ Μιλήσιος Φωκυλίδης, ὁ Κολοφώνιος ἢ Σμυρναῖος Μίμνερος, Ἴωνες ἄρα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ οἱ τρεῖς καὶ ἀκόμη ἄλλοι, καὶ τελευταῖος, πολὺ ἀργότερα, ὁ Κόϊντος ὁ Σμυρναῖος, ἔσχατος χρονικὰ ἐκπρόσωπος τοῦ ποιητικοῦ λόγου τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Καὶ εἶναι ἰδιαίτερη τιμὴ γιὰ τὴ Σμύρνη, ὅτι ὁ ποιητικὸς λόγος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἀρχίζει σ' αὐτὴν μὲ τὸν Ὀμηρὸ καὶ τελειώνει σ' αὐτὴν μὲ τὸν Κόϊντο.

Πρὸ πάντων, ὅμως, στὴν Ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας τὰ ὀνόματα Μικρασιατῶν εἶναι πάμπολλα. Ὁ περίφημος Διογένης ὁ Κυνικός ἦταν ἀπὸ τὴ Σινώπη τοῦ Πόντου. Ἀπὸ τὴν Κνίδο ἦταν ὁ μεγαλοφυῆς Εὐδοξὸς καὶ ἀπὸ τὸν Πόντο ὁ πολυμαθέστατος Ἡρακλείδης, οἱ δύο αὐτοὶ ἐταῖροι τοῦ Πλάτωνος καὶ διορισμένοι ἀπὸ αὐτὸν ἀναπληρωτὲς Σχολάρχες τῆς Ἀκαδημίας στὴ διάρκεια τῶν ἀπουσιῶν του. Ἀπὸ τὴ Χαλκηδόνα ἦταν ὁ Ξενοκράτης, δεῦτερος διάδοχος τοῦ Πλάτωνος στὴ Σχολαρχία τῆς Ἀκαδημίας, καὶ ἀπὸ τὴν Αἰθλία ὁ Ἀρκεσίλαος, πέμπτος διάδοχος τοῦ Πλάτωνος καὶ πρῶτος Σχολάρχης τῆς λεγόμενης Μέσης Ἀκαδημίας.

Ἐξ ἄλλου, στὴν Τρωάδα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἔδρασε γιὰ πρώτη φορὰ ὡς ἀρχηγὸς Σχολῆς ὁ φιλόσοφος Ἀριστοτέλης, φιλοξενημένος καὶ περιβλημένος ἀπὸ Ἕλληνες τῆς περιοχῆς, μαθητὲς παλαιῶν τοῦ Πλάτωνος. Ἀπὸ τὴ Λάμψακο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐπίσης ἦταν καὶ ὁ δεῦτερος διάδοχος τοῦ Ἀριστοτέλους στὴ Σχολαρχία τῆς Σχολῆς, ὁ Στράτων, καθὼς καὶ ὁ διάδοχος τοῦ Στράτωνος Λύκων, ἐνῶ ἀπὸ τὴ Λυκία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἦταν ὁ Κριτόλαος, πέμπτος Σχολάρχης τῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτέλους, καὶ ἀπὸ τὴ Σμύρνη ὁ ἕβδομος Σχολάρχης τῆς Ἐρμιππος.

Μικρασιάτες ἦταν, ἐπίσης, ἀπὸ τὴ Λάμψακο, δύο Ἐπικούρειοι φιλόσοφοι, ὁ Μητροδόωρος καὶ ὁ Κολώτης, καὶ ἀκόμη πολλοὶ Στωικοὶ φιλόσοφοι, ὅπως ὁ δεῦτερος Σχολάρχης τῆς Στοᾶς, ὁ Κλεάνθης ἀπὸ τὴν Τρωάδα, καὶ ὁ τρίτος Σχολάρχης τῆς, ὁ πολὺς Χρῦσιππος ἀπὸ τὴν Κιλικία, καὶ ἀκόμη ὁ Ἄρατος ἀπὸ τὴν Κιλικία, ὁ Διονύ-

σιος ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια τοῦ Πόντου, καὶ οἱ τρεῖς ἀπὸ τὴν Ταρσό τῆς Κιλικίας, Ζήνων ὁ Ταρσεύς, Ἀντίπατρος ὁ Ταρσεὺς καὶ Ἀρχέδημος ὁ Ταρσεύς.

Μικρασιάτες ὁμως ὑπῆρξαν καὶ διάσημοι ρήτορες, ἰδιαίτερα στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους καὶ στοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς Ρωμαιοκρατίας. Ἡ ρητορική, γεννημένη στὶς ἐλληνικὲς πόλεις τῆς Σικελίας, καὶ ἀναπτυγμένη στὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν, παρουσίασε ἀργότερα μεγάλη ἀκμὴ στὴ Μικρὰν Ἀσίαν. Γεννήθηκαν ἢ ἔδρασαν ἐκεῖ τότε ὁ Ἡγησίας ἀπὸ τὴ Μαγνησία τοῦ Σιπύλου, ὁ Μύρων ἀπὸ τὴν Πριήνη, ὁ Ξενοκλῆς ἀπὸ τὸ Ἀδραμύτιον, ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Μαλακὸς ἀπὸ τὴν Καρία, καὶ ἀπὸ τὴν Καρία ἐπίσης ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Μόλων, ὁ καὶ δάσκαλος στὴ ρητορική τοῦ μεγάλου Ρωμαίου ρήτορος Κικέρωνος καὶ τοῦ μεγάλου Ρωμαίου πολιτικοῦ Ἰουλίου Καίσαρος. Μεταγενέστερος ὑπῆρξε ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης, ἐγκατεστημένος στὴ Σμύρνη καὶ περίφημος ὅσο κανεὶς στὴν ἐποχὴ του ὡς ρήτωρ μὲ δύναμιν λόγου συγκλονιστικῆς.

Ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιστήμην δημοουργικὰ διακόνησαν ἔξοχα τέκνα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ τῶν πρώτων αἰῶνων τῆς Ρωμαιοκρατίας. Δύο φιλόλογοι κορυφαῖοι ἔδρασαν, ὁ ἓνας στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὁ Ζηνόδοτος ἀπὸ τὴν Ἐφεσο, καὶ ὁ ἄλλος στὴν Πέργαμον, ὁ Κράτης ἀπὸ τὴν Κιλικία. Ὁ σπουδαιότερος ἔως τότε ἀστρονόμος τῆς Εὐρώπης ἐπῆρξε ὁ Ἰππαρχος ἀπὸ τὴ Νίκαια τῆς Βιθυνίας. Ἀπὸ τὴν Πέργαμον ἦταν ὁ Γαληνός, ὁ μέγιστος ὕστερ' ἀπὸ τὸν Ἰπποκράτη ἰατρὸς τῆς ἀρχαιότητος.

Ἀνεξάντλητος ἐξ ἄλλου εἶναι ὁ κατάλογος τῶν Μικρασιατῶν λειτουργῶν τῆς χριστιανικῆς πνευματικότητος. Ἀπὸ τὴ Σμύρνη ἕως τὴν Καισάρεια καὶ ἀπὸ τὴ Νίκαια ἕως τὴν Τραπεζοῦντα πλεῖστοι ὅσοι καὶ λόγιοι διακόνησαν εὐλαβικά, ἢ καὶ διαπλαστικά, τὴ θεολογίαν καὶ τὴ φιλοσοφίαν, πρὸς ἐμπέδωσιν τῶν ὄρων γιὰ τὴν ἠθικὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν εἶναι μόνον οἱ τρεῖς Καππαδόκες: ὁ Μέγας Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός. Καὶ ἄλλοι πολλοὶ Μικρασιάτες διακόνησαν ἔξοχα καὶ στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες τὴ χριστιανικὴν διδασκαλίαν καὶ συνέβαλαν στὴ διάπλασιν τοῦ χριστιανικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Πολλοὶ ἐπίσης Μικρασιάτες, ἐνδοξα ἐπώνυμοι, καὶ προπάντων ἀνώνυμοι ἀπὸ ταπεινοφροσύνης, καλλιέργησαν τὴ βυζαντινὴν τέχνην τῆς ἄδολης πνευματικότητος, καὶ μᾶς κληροδότησαν ἀριστουργήματα ζωγραφικῆς εἴτε ἀρχιτεκτονικῆς. Ἐνδοξότατοι, οἱ δημιουργοὶ τοῦ ναοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, τῆς περιφημῆς Ἁγίας Σοφίας, ὁ Ἰσίδωρος ἀπὸ τὴ Μίλητον καὶ ὁ Ἀνθέμιος ἀπὸ τὴς Τράλλεις.

Τέλος, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ λησμονοῦμε, καὶ τὴν ὕστατην πνευματικὴν προσφορὰν τῆς Βυζαντινῆς λογιότητος, πρὸς τὴν Ἀντικὴν Εὐρώπην, τὴν ἀναγεννητικὴν τοῦ πολιτισμοῦ τῆς, ἐπιτελεσμένην σὲ ἰκανὸν βαθμὸν ἀπὸ λογίους Μικρασιάτες.

Ἀξιομνημόνευτοι ὁμως εἶναι καὶ οἱ Μικρασιάτες Ἀυτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου

μέ τή σωστική δράση τους εἶτε σέ ἀμυντικούς πολέμους πρὸς ἐπιδρομεῖς εἶτε σέ κοινωνικές μεταρρυθμίσεις ὑπὲρ τοῦ λαοῦ. Περιορίζομαι νὰ μνημονεύσω τὸν ὑμνημένο καὶ ἀπὸ νεοέλληνας ποιητὲς πολύμοχθο, εὐλαβέστατο καὶ τροπαιοῦχο στρατηλάτη καὶ Αὐτοκράτορα Νικηφόρο Φωκᾶ, πρόμαχο τῆς Ἀνατολικῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀπελευθερωτὴ καὶ τῆς Κρήτης, ἀλλὰ καὶ ἰδρυτὴ οὐσιαστικὰ τῆς Μοναστικῆς τοῦ Ἁγίου Ὁρους Πολιτείας.

Τὰ πεπραγμένα τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τὰ σύνδρομα τραγικὰ πεπρωμένα του ἀποτελοῦν, ἢ ἔστω πρέπει ν' ἀποτελοῦν, αἰτία ὑπερηφάνειας καὶ τίτλο τιμῆς γιὰ ὄλους ὅσοι ἀνήκουν στὸ ἐλληνικὸ ἔθνος. Χωρὶς διάθεση ἄμετρου ἐλληνοκεντρισμοῦ, οφείλομε νὰ μὴ παραγνωρίζομε τὴ μοναδικὴ μεγαλουργία τῶν Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τὴν ὀδηγητικὴ ἕως σήμερα τῆς ἀνθρωπότητας μετὰ τὴ θεμελίωση τοῦ πολιτισμοῦ της.

Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀνθρώπινη ἀπλῶς εὐαισθησία, χωρὶς καθόλου ἐθνικὴ ἔπαρση, ἃς στρέφομε τὴ σκέψη μὲ κατάνυξη πρὸς τὶς μυριάδες τοῦς μίστυρες ὁμοεθνεῖς μας, ὅσοι «πιστοὶ ἄχρι θανάτου», καθὼς παραγγέλλει τὴν Ἐκκλησία εἰδικὰ τῆς Σμύρνης ἢ Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννου, σφαγιάσθηκαν τὸ 1922, ὅπως καὶ σὲ προηγούμενα χρόνια.

Ἐπρεπε αὐτὰ ν' ἀκονισθοῦν ἀπὸψε, ἀπὸ Ἀκαδημαϊκὸ μὲ αὐτοβίωτη ἐμπειρία γιὰ τὴν Καταστροφὴ τοῦ 1922, ὅπως αὐτὴ ἀποτυπώθηκε στὰ παιδικὰ του μάτια. Εἶχαμε, ἢ οἰκογένειά μου, παραμένει στὴ Σμύρνη, πιστοὶ σ' αὐτήν, ἕως τὶς τελευταῖες ὥρες της, καθὼς καὶ τὸ μέγα πλῆθος τῶν Σμυρναίων, καθὼς ὁ ὑπερέξιος τῆς τραγικῆς Ἱστορίας της, κορυφαῖος τῶν νεομαρτύρων, Πρωθιεράρχης της, Μητροπολίτης Χρυσόστομος. Καὶ ἀποσπασθήκαμε ἀπὸ αὐτήν, μόνο μὲ τὸν φοικτὸ σπασμὸ τῆς Ἱστορίας, τὸν Αὐγούστο 1922, ὅταν ἐκεῖνη κείτονταν πιά σωρὸς καπνισμένα ἐρείπια.

Καὶ ὡς παρήγορη σκέψη, ἃς ἐπαναληφθεῖ ἢ διαπίστωση, ὅτι ἡ μικρασιατικὴ τραγωδία συνέβαλε καίρια στὴν ἀνάπτυξη καὶ θωράκιση τῆς Ἑλλάδος, ὥστε νὰ καταστεῖ δυνατὸ καὶ τὸ λυτρωτικὸ γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα κατόρθωμα τῶν Ἑλλήνων τὸ 1940-1941, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ὁ Μικρασιατικὸς Ἑλληνισμὸς ὡς θησαυρὸς ἀξιών καὶ ὡς πηγὴ ἐμπνεύσεων γιὰ ὀλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα εἶναι ζωντανὸς πάντοτε, καὶ μάλιστα καθαγιασμένος μέσ' ἀπὸ τὶς φλόγες τῆς Σμύρνης καὶ ἄχραντα ὠραῖος στὴ μνήμη τοῦ Ἔθνους.